

УДК 94.005

Олег Горенко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ ІСТОРИКА В КОНТЕКСТІ РЕЦЕПЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена принципівим питанням посилення взаємодії історико-епістемологічної та аксіологічної складових сучасної теорії та методології історії.

Ключові слова: раціональність, реалізм, міжкультурний діалог, ціннісні фактори історії, історичне джерело.

Уже давно стало аксіомою, що історик – дитя свого часу, і тому його праця завжди несе на собі відбиток епохи. Нині теорія та методологія історії залюбки займаються дослідженням цього відбитку й зокрема механізмів його народження. Чи не варто рухатись далі й залучати у царину дослідження сам оригінал, тобто свою сучасну епоху, яка так детермінує твій науковий світогляд? Інакше, як можна оцінити адекватність відбитку, себе самого в історичній ситуації, а значить і адекватність образу минулого, що формується в результаті твого дослідження. Без цього залишається лише платонівський “міф про печеру”. Особливо важливим це видається зараз, коли тіні на стіні печери дуже часто є не проекцією реальності, а проекцією штучних конструктів, результатом не завжди альтруїстичної творчості. Навіть не копією копії, не ідеєю ідеї, а копією муляжу, симулякром, що насправді не має аналогу в реальності. Адже, зрештою, людина не живе в міфі, вона живе у реальності, частиною якої є засвоєний нею міф. Ця обставина нам видається суттєвою з урахуванням стартового кута інтелектуальної атаки на матеріал, органічною і невід’ємною частиною якого є ти сам. Свідомий синтез теорії та методології історії з теорією та методологією демократії нам видається одним із варіантів практичного застосування підходів інтелектуальної історії і одним із цікавих варіантів самостійного розвитку теоретичних засад історичного дослідження. Така спроба має, на нашу думку, чимале значення для протидії руйнівним впливам як з боку “симулякрів демократії”, так і з боку народжених у їхньому лоні “симулякрів історії”.

I.

Загальноновизнаним є те, що зміна історичної ситуації, “точки відліку” не лише змінює оцінки, стає спонукою до переосмислення історичного процесу, а й викликає зміни у методології історичного пізнання, призводить (точніше, має призводити) до оновлення арсеналу історичної науки. Відомий російський дослідник А. Я. Гуревич влучно охарактеризував ситуацію у пострадянському суспільствознавстві як “стан філософської та методологічної розгубленості” після скасування догматизованого варіанту марксистських ідеологічних постулатів. Справедливо наголошується, що для досягнення справжньої свободи наукової творчості потрібно вдумливо заглиблюватися в епістемологічні засади свого дослідження й, водночас, критично освоювати досягнення гуманітарного знання свого часу. Багато хто ставиться до такого виклику занадто безтурботно, просто змінюючи “чорне” на “біле” й залишаючись при цьому у полоні застарілого схематизму [1].

Потреба нового синтезу історико-епістемологічного та аксіологічного підходів у ситуації зростаючого ціннісного індивергентизму досягла критичної гостроти. Достатньо звернути увагу на досягнутий рівень деградації колективної системи цінностей та непоодинокі прояви жахливого викривлення індивідуальних ціннісних орієнтирів. Щодо істориків, то вони раптово опинилися перед уламками Берлінської стіни, котра в рамках наказного монізму ще на рівні підсвідомості рішуче відгороджувала від плюралістичного тлумачення минулого, надійно “захищала” від напрацьованого світовою науковою спільнотою досвіду полі критики. Історики раптово відчули холод незбагненої безмежності

історичного часу. Хтось заціпенів у очікуванні нового етапу “вічного повернення. Хтось стрімголов кинувся у нові отвори, рішуче відкинувши власне дослідницьке минуле. Але хтось таки має дослідити уламки старого мислення у просторі нової свободи наукової творчості. Формуванню нового дослідницького світогляду може суттєво посприяти досвід філософів, які давно замислювалися над природою історичного пізнання, користуючись власною дисциплінарною матрицею.

З точки зору інтересів поглиблення дискусії щодо сучасних теоретико-методологічних проблем історієписання, особливо цінним видається онтогносеологічний аспект проблеми раціонального та ірраціонального в історичному пізнанні. На нинішньому етапі суперечливої демократичної трансформації пострадянського світу достатньо переконливим виглядає висновок, що демократія – це перш за все продукт раціонального мислення і раціональної самоорганізації соціуму. Тож за сучасних умов для підведення нового фундаменту під теоретичні міркування професійних істориків вельми корисним було б більш ґрунтовне з’ясування онтологічних підстав самих понять раціонального та ірраціонального, їх співвідношення у процесі історичного дослідження й у історичному знанні як такому. Йдеться про раціональне та ірраціональне як у змісті масиву практичних знань про минуле, так і у теоретичному тлумаченні історичних процесів і явищ. Можна погодитися з тими дослідниками, які дотримуються думки, що спрощений перехід від теоретичних постулатів К. Маркса до постулатів М. Вебера далеко не вирішує усіх складних питань реального розкріпачення дослідницького мислення. Примітивні варіанти такого переходу завдають відчутної шкоди вже хоча б тому, що західне суспільствознавство переростало марксизм органічно, зберігши всередині себе раціональне зерно соціальної критики. Навіть антитоталітарна Рада Європи не нехтує проводити свої семінари на базі європейських профспілкових санаторіїв, де книжкові полиці читального залу густо рясніють фоліантами К. Маркса та Ф. Енгельса. У той же час догматизована сталінська версія марксизму затримала його розвиток у нас на багато десятиліть, а переможні пострадянські демократи без вагань викинули його на смітник, не приділивши йому повноцінної уваги ні раніше, ні згодом. Повноцінна культура критичного мислення сама собою не виростає на порожньому місці й тим більше не має нічого спільного із нігілістичним запереченням. Але ж, без раціональної культури критичного мислення, про яку раціональність процесу відродження національної свідомості може йти мова? Без такого мислення можна говорити лише про перспективу нескінченної конкуренції харизматичних лідерів, які виживають за рахунок стимулювання суспільної ірраціональності й самі, як правило, у критичні хвилини історії виявляються абсолютно нездатними до організації незалежного державного життя на принципах “органічної”, а не “механічної солідарності” (Е. Дюркгейм).

На етапах перебудови дослідницької свідомості особливо очевидним стає те, що історія є наукою, яка поєднує соціально-філософське, соціально-економічне і гуманітарне знання. Гуманітарний стандарт наукового знання орієнтує не лише на отримання результатів, придатних для практичного використання, а й на отримання соціально значущих результатів, що відповідають ціннісним установкам історичного суб’єкта. Саме така постановка питання проглядається у підходах до аналізу історичного буття з боку найбільш вдумливих представників історичної науки. Власне, пошук нового розуміння діалектики об’єктивного і суб’єктивного в історичному дослідженні й становить осердя сучасної методологічної дискусії. У цьому сенсі дослідження ідеалів раціональності у М. К. Мамардашвілі становить предметний інтерес для історика-теоретика, оскільки, попри свій філософський універсалізм, безпосередньо стосується фундаментальних проблем сучасної історичної науки – проблеми спостереження, поняття феномену, багатовимірності феномену свідомості, континуума діяльності, символічного елементу раціональності [2]. Якщо керуватися тим, що реальна історія є системою, котра перебуває у процесі постійного саморозвитку, то безперечно корисним для історика, особливо для прихильника цивілізаційного підходу, може виявитися знайомство з типологією раціональності, запропонованою В. С. Стьопіним [3]. Розвинені у філософів навички використання структурного й функціонального аналізу, системного

підходу в рамках їх реальної, а не формальної рецепції, здатні суттєво збагатити теоретичний інструментарій дослідника історії в нових умовах безмежного плюралізму, по новому оцінити такі класичні форми знання як історичні факти та історичні закони. Принаймні, це може допомогти у подоланні згаданої вище “філософської розгубленості”, яка гальмує кристалізацію нових методологічних орієнтирів і часом породжує не виправданий антагонізм у принципі споріднених історико-епістемологічних концептів, що за парканом різної термінології приховують фактично аналогічний теоретичний зміст.

Одна з психологічних проблем теоретичної свідомості історика-емпіриста об’єктивно обумовлена самою його дослідницькою практикою. Галузевий дослідник, особливо фахівець-початківець дуже заклопотаний тим, щоб не вийти за межі свого матеріалу, за свій період та регіон. Така свідомо дослідницька зосередженість уваги, з одного боку, дозволяє цілеспрямовано перекопати свою персональну ділянку, однак непоодинокими є й випадки, коли зручно й фахово влаштувавшись у якійсь одній темі, історик свідомо уникає теоретико-методологічних підказок не лише з боку суміжних дисциплін, а й з боку колег по цеху, особливо коли вони далеко віддалені у часі. Намагаючись постійно бути попереду у своїй напрацьованій колії, дослідник не встигає озиратися, а тим більше дивитися занадто далеко назад. Таким чином, як аналітик часового простору, він відмовляється не лише від майбутнього (що, в принципі, є достатньо зрозумілим з огляду на покликання науки історії), а й від надзвичайно родючих пластів минулого людства, у тому числі й унікального досвіду дослідження цього минулого. Як наслідок, втрачається відчуття цілісності історичного досвіду людства, система координат розмивається і по горизонталі, і по вертикалі. Для аксіологічного підходу, що у першій половині 90-х активно обговорювався у середовищі російських істориків, і останнім часом актуалізувався на наших теренах, це якщо не смерть, то, принаймні, важка контузія.

Історія демократії – це історія постійного вибору. Внесок історика в такій ситуації, перш за все, полягає в узагальненні історичного досвіду раціональної та ірраціональної поведінки спільноти і особистості у ситуації вибору. Важливою теоретико-історичною складовою у даному випадку залишається осмислення проблеми вибору як процесу оцінки історичних можливостей, як спроби концептуалізації вибору невідомого нам майбутнього на основі відомого нам історичного минулого. Центральним проміжним завданням кожного разу стає осмислення дійсності, що не зважає на наші припущення. У цьому сенсі самі ці припущення і увесь процес селекції минулого повинні відповідати запитам дійсності. Розуміння дійсності – методологічний полігон історичного мислення, де виховуються навички адекватного сприйняття реальності, які не лише допомагають наповнювати змістом “білі плями історії”, а й прораховувати альтернативні варіанти просування суцільним “білою плямою” майбутнього. З’ясування впливу змін у системі цінностей історичного суб’єкта дозволяє, принаймні, сформулювати вірогідні припущення щодо можливої поведінки супутників на спільному історичному шляху. Супутників, одні з яких можуть бути соратниками, партнерами або спільниками, а інші виявляються конкурентами або навіть непримиренними супротивниками чи ворогами з альтернативною системою цінностей, уподобаннями та стратегічними установками. У процесі такої оцінки альтернативних варіантів, в ході поточного окреслення існуючої конфігурації соціальних взаємин і відбувається інструменталізація історичного досвіду. Можливість є властивістю існуючої історичної ситуації. Наявна історична ситуація сама матеріалізувалася як попередня можливість у ході еволюції минулого, і, перетворюючись на минуле, завжди зберігає потенціал альтернативності саморозвитку. У цьому сенсі врахування альтернативності розвитку в історичному минулому є не лише корисним аналітичним варіантом мислення, а й набуває самостійного теоретичного смислу й конкретно-історичного змісту. Таке врахування захищає селекцію історичних фактів від упередженої підгонки під особисту концепцію, від ігнорування тих підказок живої історії, що не вкладаються у суб’єктивізоване, глибоко внутрішнє бачення дослідника, дозволяє наблизитися до розуміння мінливої реальності часу. У цьому зв’язку несправедливо вважати історіографічним штампом міркування про

необхідність вивчення того, що могло б бути, в інтересах відповіді на питання, чому все відбулося саме так, а не інакше. Адже в умовах мінливості поточної історичної ситуації необачне ігнорування поліваріантності історичного розвитку у минулому невідворотно збіднює розуміння поліваріантності майбутнього. У нинішніх умовах безжальних пропагандистських війн за минуле це виглядає застереженням достатньо суттєвим [4]. Важливо усвідомлювати, що проблема альтернативності – це не лише спеціальне поле дослідження новітньої “альтернативної історії”, а й у значно більшій мірі родова методологічна ознака повноцінного історичного мислення, що, зокрема, довели своїми працями справжні класики історичної науки. Проблема варіативності історичного розвитку органічно поєднує національну історію, світову історію та методологію історії. Власне, нинішній методологічний вибух найрізноманітніших варіантів історієписання насправді є сегментацією повноцінного комплексного підходу у методології історії, спробою конкретизації й сепаратної апробації її окремих фрагментів. Адаптація до сучасного методологічного різноманіття історієписання можлива лише за умови збереження і поглиблення цілісності історичної свідомості як багатоканальної внутрішньої рецепції людського буття у часі в єдності його онтологічних і гносеологічних характеристик. Саме на це й спрямовані сучасні заклики до вироблення такого способу дослідження історії, який би орієнтувався на відтворення історичних цілісностей. Реалізації такого наукового завдання й підпорядковується полідисциплінарний підхід, який, за словами А. Я. Гуревича, є спробою протистояння традиційному розчленуванню соціо-культурної реальності на окремішні, ізольовані одна від одної сфери. Окрім усього іншого, такий шлях є, можливо, єдиною реальною можливістю таки подолати знамениту “непрозорість джерела”, про яку багато говорять методологи історії. У свою чергу, коли розглядати саму дійсність як історичне джерело, полідисциплінарність і цілісне тлумачення створює й чималі додаткові можливості для подолання часом дуже небезпечної “непрозорості дійсності”. У цьому сенсі видається абсолютно доречним висновок А. Я. Гуревича про те, що історія суспільства і тих груп, які його утворюють не може далі вивчатися у відриві від картини світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів та ритуалів [1].

Погляди історика, його світоглядна позиція – це особистий внесок у формування не лише історичної, а й в цілому колективної свідомості своєї доби. Немає соціальної функції історії, а є соціальна функція істориків у поширенні методів ідентифікації правди і брехні. Історія як процес, як невідворотний плін часу – холоднокровно байдужа. Вона, як міфічний Крон, спокійно поїдає своє нагуляне дитя – сьогоднішня. Але історик є людиною у часі, і навіть, коли він прагне до абсолютної об’єктивності, він не перестає бути людиною, затиснутою у історію свого власного становлення, а тому за будь-яких обставин він є ретранслятором системи цінностей. Соціологізована веберівська позаоціночність в осмисленні людського досвіду, попри усі її претензії на істинну науковість, – лише небезпечна ілюзія. Власне, тому Біблія як прокламація безпечних для людства принципів соціальної взаємодії – окрім усього іншого, історична праця унікального загальнолюдського значення, поетичне узагальнення суто людських реалій, жорстких реалій людського характеру. Будь-який дійсно науковий підхід в історичному дослідженні дозволяє пропаганду романтичного сцієнтизму, але, разом з тим, на рівні прагматики він покликаний допомагати іншим, тим, хто ще не знає “як воно було насправді”, здобувати реальне знання про людину й зрозуміло роз’яснювати принципи раціональної поведінки в умовах стрімких змін життєвої ситуації. Це той прагматичний зміст історичної освіти, з приводу відсутності якої бідкався Ф. Ніцше – “вміння жити”. Це не потрібно плутати з історичним досвідом вирішення гострих суспільних проблем, політичним досвідом, досвідом військових операцій та багатьох інших компендіумів готових рішень з минулого, які зазвичай мають на увазі, коли починають мислити в рамках концепції “історії як вчительки життя”. Вміння жити – це дещо інше, значно глибше й суттєво більш внутрішнє. Це вміння уживатися з іншими й реалізовувати при цьому свій внутрішній потенціал, це спосіб бути щасливим не за рахунок нещастя інших, а за рахунок конструктивної взаємодії з іншими.

У цьому сенсі “дехристиянізація” базових документів ЄС за рахунок вилучення згадки про християнські цінності, з одного боку, була спробою толерантного визнання рівноправності усіх типів світогляду, однак, з іншого – виявилася своєрідним кроком назад у справі утвердження європейської ідентичності в глобальному світі. Україна, яка після десятиліть войовничого атеїзму лише нещодавно на публічному рівні повернулася у лоно християнської цивілізації, опинилася перед складною дилемою, не менш складною ніж за часів Св. Володимира. Українська рецепція загальнолюдських цінностей відбувається у подвійній системі координат – з одного боку, на шляху пошуку дієвих варіантів реального втілення класичних біблійних заповідей, а з іншого – на основі секуляризованого визнання й дотримання прав людини. Лицемірство і релятивізація ціннісних орієнтирів у межах кожної з названих світоглядних систем невідворотно перетворить увесь процес радикальної трансформації посттоталітарної свідомості на жалюгідне історичне шахрайство. У цьому двополосному ціннісному вимірі будь-яку підробку демократії, будь-який фальшивий моральний кодекс будівника капіталізму очікує сумна доля славнозвісного “морального кодексу будівника комунізму”.

У принципі ефективна й життєздатна демократична модель потребує на кожному історичному етапі свого впровадження, змушує терміново з'ясувати два взаємопов'язаних питання – де розумна межа роздержавлення держави й, відповідно, де межа історичної функціональності індивідуальної людської свободи. Нинішній етап розвитку європейських інтеграційних процесів переконує у тому, що славнозвісні європейські стандарти є динамічною системою, що сформувалася на основі єдності економічної і соціальної політики у процесі раціонального синтезу зовнішніх і внутрішніх можливостей розвитку країни та європейського регіону в цілому. У цьому сенсі нерозривна єдність зовнішньої та внутрішньої політики є родовою ознакою повноцінного державницького мислення, оскільки регіональна інтеграція в умовах глобалізації фактично взагалі нівелює звичну різницю між внутрішньою і зовнішньою політикою. Власне, сама діяльність інститутів ЄС, спрямована на координацію і безпосереднє регулювання внутрішніх економічних, соціальних і політичних процесів, має подвійний, “зовнішньо-внутрішній” характер і відбиває складну дихотомію поступу загальноєвропейської самоорганізації. З одного боку, ми спостерігаємо наполегливі зусилля у напрямку витворення загально-європейського простору демократії і свободи громадян, а з іншого боку – очевидне прагнення до ще більшої централізації, до відвертої денационалізації процесу прийняття життєво важливих спільних рішень. Зовнішні та внутрішні імпульси демократизації простору “великої Європи” на кожному історичному етапі реалізовувалися в умовах складного балансу зовнішніх і внутрішніх чинників. Спільний європейський простір – це не арифметична сума національних економік і політичних систем, а безупинний процес вирішення складного диференційного рівняння. Як би не намагалося керівництво сучасного ЄС спростити й прискорити шлях вироблення оптимальних рішень, перебираючи на себе усе більшу частину управлінських повноважень, він ніколи не буде достатньо простим і ніколи не пролягатиме у просторі уніфікації. Сучасний Європейський Союз – унікальна міжнародна структура, що має фантастично успішне минуле, досить неоднозначне і контрверсне сьогодення й вельми проблематичне майбутнє. Гостра фінансова криза фактично змусила європейських лідерів вдатися до використання небезпечного механізму фінансової піраміди, що з одного боку, актуалізує проблему більш якісного моніторингу економічних процесів у зоні євро, а з іншого – підштовхує до невпинного розширення європейського економічного простору. І якщо давно й успішно функціонуюча глобальна фінансова піраміда на основі американського долару забезпечує свій недоторканий статус за рахунок зростаючої військово-політичної присутності США в усіх ключових точках світового економічного простору, то історична перспектива новонародженої європейської фінансової піраміди не має такого роду глобальних силових гарантій. ЄС має вишукувати внутрішні резерви для свого виживання й розширення сфери функціонування. Попри усю невизначеність, це відкриває якісно нові інтеграційні перспективи для сусідів ЄС, у тому числі й для сучасної України. Однак, саме

ця обставина водночас радикально актуалізує увесь спектр проблематики національної безпеки. Реалізація зовнішньополітичного потенціалу української національної державності у європейському регіоні й тим більше у глобалізованому світі завжди залежала і залежатиме від внутрішньоукраїнських чинників.

З початку української незалежності вітчизняний євроінтеграційний дискурс зосереджується навколо проблеми демократизації суспільства в цілому, та необхідності практичного здійснення серйозних якісних змін у системі економічних відносин, зокрема. Така орієнтація абсолютно чітко задекларована вже в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, першому дійсно комплексному документі, що окреслив практичні аспекти української співпраці з європейською спільнотою. Сьогодні, як і на старті реальної співпраці сторін, йдеться насамперед про реалізацію головного принципу ринкової економіки – розмежування влади та власності, її глибоку демократизацію, подолання тінізації економіки, інших деформацій, яких у попередній період українське суспільство не змогло уникнути не лише через суб'єктивні причини. Разом з тим, варто наголосити, що в умовах європейської кризи, суттєвих змін зазнає практичне європейське бачення перспектив вирішення актуальних питань соціальної політики і попередня стратегія підвищення життєвого рівня громадян.

Ще на початку нинішнього століття Україна виразно озвучила розуміння того, що входження до Євросоюзу не є разовим політичним актом. Реально воно відбуватиметься тоді, коли Європа входить в Україну на рівні масового світогляду й у царині внутрішньополітичної практики, тобто, відповідно до того, як засвоюватимуться європейські стандарти політичної культури, суспільних і трудових відносин, самого способу мислення і життя. У цьому сенсі ще у 2002 р. прагматично висловився під час виступу у Верховній Раді України, зацькований прогресивною світовою громадськістю Президент України Л. Кучма, “ми будемо у Європі, коли філософський євростандарт стане переконанням і повсякденною практикою наших громадян, які хочуть прилучитися до прогресивної та процвітаючої цивілізації” [5]. Саме про це і тоді, і нині говорив і наголошує офіційний Брюссель на кожних двосторонніх і багатосторонніх переговорах з Україною щодо перспектив її європейського майбутнього.

Така постановка проблеми висуває якісно нові вимоги і в галузі вітчизняних історичних досліджень. З'ясування змісту та історичної специфіки цього “філософського євростандарту”, аналіз міжнародного досвіду його рецепції, висвітлення найбільш гострих проблемних питань його становлення потребує від сучасного українського історика застосування дещо більш широкого методологічного інструментарію, здатного задовольнити нові потреби у комплексності, вимагає гнучкого реагування на сучасну стрімку діалектику самого об'єкту дослідження. Йдеться про розробку такої методології, що забезпечує іманентність історичної критики соціальної дійсності у період трансформації. Ознакою культури такої критики у царині історії ідей має бути, перш за все, політична незаангажованість, справедливість у визначенні історично цінного й реалістичного змісту задекларованих підходів, з якого б табору вони не надходили (так само як і жорстка оцінка абсурдних і суспільно небезпечних ідеологічних новацій) пропозицій. До цього вельми важко звикають ті, хто не бачить ані української незалежності, ані європейської інтеграції без апріорного особистого лідерства, котре має усіма іншими сприйматися як історична напередвизначеність і безумовний імператив світового духу. Навіть, якщо такі претенденти, довівши свій незаперечний талант і наполегливість у справі боротьби за владу, вже продемонстрували нездатність до системної й відповідальної роботи із модернізації країни, відчутно занедбаній у перерепетіях “перманентної демократичної революції”.

Політичні баталії останніх років дивовижним чином розвели європейський міст через бурхливий потік суспільної трансформації, міст, який органічно складається із реалістичного європеїзму та реалістичного демократизму. Українська демократія сама себе зробила заручником такої ситуації, коли занадто тривалий час захоплювалася декларуванням суто

формальних політичних ознак. До того ж вона ще й занадто відверто опікувалась зміцненням власної матеріальної бази, часом дуже далеко випереджаючи рідний “демос”.

Сформульовані на рівні ООН міжнародні концепції щодо важливості “хорошого уряду” не позбавлені сенсу, з огляду на потреби якісного менеджменту в організації державного життя. Однак, одним лише шляхом елітарних “кадрових змін” справу гуманістичної трансформації суспільних відносин і зміцнення засад національної державності просувати неможливо. Адже, у підсумку, можна мати все кращий і кращий уряд, але одночасно все гірший та гірший народ. Нам видається, що українське керівництво нарешті усвідомило, що удосконалення структури політичного “патриціату” при збереженні тенденції масової “плебеїзації” широких верств населення може легко звести нанівець будь-який зовнішньо вправний урядовий менеджмент. Відбувається прискорене формування більш цілісної та реалістичної ідеології загальнонаціонального демократичного поступу, що має більш життєздатну індустріальну та соціальну складову. Українська демократизація та українська європеїзація, попри активну рецепцію передового міжнародного досвіду, мають водночас стати більш творчими і самодостатніми. Якісно нові стандарти життя і громадянського співіснування – це не лише європейська вимога, а, у першу чергу, і головним чином – українська потреба, реальний прояв державотворчого прагматизму незалежної держави Україна.

Це, перш за все, стосується здійснення послідовної політики демократизації економічних процесів, утвердження повноцінних інститутів ринкової економіки та громадянського суспільства. Така стратегія інституційних перетворень відповідає визначеним Європейською Радою критеріям членства у ЄС (копенгагенським критеріям), які, окрім усього іншого, передбачають стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію [6, с. 21–22].

Нинішнє українське керівництво підтвердило вірність стратегічному курсу на європейську інтеграцію, а й перевело процес наближення до Європи у практичну площину, розтлумачивши європейську перспективу як можливість органічної сукупності інституційно-правових передумов та глибинних зрушень у сфері культури й ментальності. Такий підхід дозволяє хоча б теоретично розраховувати на реальну рецепцію соціально й економічно привабливої європейської моделі демократії. Постановка питання про специфіку концептуальної єдності зовнішньої і внутрішньої політики, потреба об’єктивного дослідження інтелектуальних передумов реалістичного європеїзму потребує предметної уваги до концептуальних підстав практичних кроків чинної влади. Зокрема, з урахуванням потреб рецепції базового гуманістичного змісту славнозвісних європейських стандартів, варто звернути увагу на специфіку гуманітарного розділу Послання Президента України до Верховної Ради “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2013 р.” [7, с. 149–184]. На жаль, фахово оцінити реальну змістовність даного складного і комплексного документу провідні опозиційні сили чомусь категорично відмовилися, очевидно, не бажаючи ставати на слизьку дорогу повноцінної інтелектуальної конкуренції й змінювати зручну площину примітивного пропагандистського дискурсу. Це не є європейським підходом з боку тих, хто на кожному кроці публічно декларує свою затяту європейськість, оскільки інтелектуальне змагання у просторі фахового діалогу влади й опозиції є для політичної боротьби на теренах розвинутої Європи цілком нормальним явищем. Серйозні претенденти на владу ніколи не нехтують можливістю фахово проаналізувати концептуальні документи і виступи опонентів та запропонувати власні, більш якісні й ефективні рішення для порушених опонентами важливих питань. Адже таке самостійне критичне осмислення ситуації в країні й світі є безпосередньою інтелектуальною підготовкою до можливого виконання владних повноважень у разі перемоги на демократичних виборах. Суто пропагандистська парадигма апріорної негації і нігілістичного спростування ще ніколи й нікого не зробила здатним до системного мислення у процесі практичної діяльності. Адже, коли погоджуватися з тим, що одна зі сторін юридично зобов’язана підготувати і публічно виголосити певний аналітичний документ загальнонаціонального значення, то цілком логічно було б припустити, що інша

сторона публічного діалогу так само зобов'язана уважно вислухати, зрозуміти і викласти власне бачення окреслених проблем. Суб'єктивізована переконаність у тому, що інша сторона політичного діалогу за визначенням не здатна висловлювати корисні міркування або висувати раціональні пропозиції, є інтелектуально безперспективною і політично корисливою. Більше того, така позиція зазвичай призводить до деградації управлінської “лави запасних”, оскільки формує інтелектуально ледачий деструктивізм, який абсолютно не відповідає вимогам сучасного комплексного менеджменту складних суспільних проблем. Тож, принаймні наукова громадськість має бути позбавленою такої згубної інтелектуальної звички і своєчасно відгукуватися на розумову продукцію політиків-практиків, періодично пропонувати національній спільноті власне бачення стану і перспектив розвитку країни, здійснювати фаховий моніторинг і пропозицій чинної влади, і критичних зауважень опозиції. У суспільстві має існувати певна загальнодоступна інтелектуальна матриця достатньо високого наукового рівня, щоб вільний український громадянин мав змогу із її використанням адекватно оцінювати зміст і спрямованість висловлювань політиків, які вершать його долю і долю його дітей. Власне, це і є ключовою соціальною функцією вітчизняного суспільствознавства. Концептуальна невизначеність у ключових питаннях суспільного життя суттєво ускладнює самоорієнтацію громадянина у кожній ситуації складного історичного вибору, оскільки залишає нечистим на руку політичним активістам занадто широкий простір для різного роду софістичних маніпуляцій, інтелектуальних підтасовок, а часом і безсоромного політичного шахрайства.

Історик не може дозволити собі такої розкоші й проігнорувати серйозний оціночний документ сьогодення. Адже з такого ігнорування сучасниками своєї безпосередньої інтелектуальної дійсності значною мірою й народжується славнозвісна “непрозорість джерела”, що так турбує теоретиків і методологів історії. Тож, повертаючись до згаданого вище послання Президента України, вважаємо за необхідне звернути увагу на ціннісну специфіку гуманітарного розділу, у якому спеціально наголошено, що гуманізація суспільного життя є базовою передумовою успішної модернізації України. У посланні акцентуються сучасні принципи розбудови майбутнього, проголошені у резолюціях ООН і ЄС 2010–2011 рр., що відповідає сучасному розумінню взаємодії національної і всесвітньої історії, гуманітарної спорідненості зовнішньої і внутрішньої політики держави. В умовах нинішніх глобалістичних інтенцій розмивання національного суверенітету слушно наголошується необхідність перетворення потенціалу культури, науки та освіти в основний ресурс розвитку. Це є демонстрацією розуміння того, що “головною рушійною силою розвитку є людина зі своїм світоглядом, цінностями і творчим потенціалом”, і, що саме це має бути головним орієнтиром стратегії, спрямованої на сталий та інноваційний розвиток. Дуже суттєвим, на нашу думку, є те, що подальша кристалізація загальнонаціональної ідентичності безпосередньо пов'язується із забезпеченням солідарності та соціокультурної консолідації, розвитком людського капіталу та креативного потенціалу нації, стимулюванням відкритості суспільної свідомості до інновацій та реформ. Дуже важливо, що питанням гуманітарного поступу України в нових суспільно-політичних реаліях надано статусу одного з основних національних пріоритетів, що має сприяти подоланню прогресуючої кризи ціннісних орієнтацій. Ініціативній концептуалізації актуальних проблем оздоровлення суспільної свідомості й покликана сприяти Рада з питань гуманітарної політики при Президентіві України. Особливо суттєво, що у даному випадку запропоновано дієвий механізм забезпечення комплексної і системної взаємодії державних органів та інституцій, громадських організацій у питаннях розвитку гуманітарної сфери. З точки зору історика видається дуже суттєвим, що запропонована у документі жорстка і реалістична оцінка духовної ситуації українського часу містить характеристику ключових чинників нинішньої світоглядно-ціннісної кризи: “По-перше, руйнація радянської тоталітарної ідеології призвела до відчутної невизначеності у суспільній свідомості: попередня система цінностей ще повністю не зникла, а нова не сформувалася. По-друге, становлення ринкової економіки на вітчизняному ґрунті супроводжувалося різким матеріальним розшаруванням. В

умовах поширення бідності та невпевненості у майбутньому задоволення повсякденних потреб виявилось головною життєвою спонукою. По-третє, в українському суспільстві процес утвердження цілісної національної ідентичності поки що далекий від завершення. Неусталеність загальнонаціональної ціннісної матриці лише сприяє популярності світоглядних принципів, привнесених ззовні не кращими зразками продукції, створеної глобальною індустрією масової культури та спрямованої на підтримку споживацького світогляду. Домінування утилітарно-прагматичної моделі світовідчуття є реальною загрозою для особистості, спільноти та природного середовища, оскільки продукує споживацьке ставлення до дійсності загалом. На порядку денному – формування ціннісних засад суспільного буття, без якого українська нація не має шансів на успішний поступ”. Як справедливо наголошується, “стратегічне мислення обов’язково містить етичний та екологічний складники. (...) Формування світоглядно-ціннісної парадигми гуманітарного розвитку зачіпає глибини людської психології. Фактично йдеться про зміну мотиваційних чинників поведінки та дій. Нові мотиви – це нові можливості, а нові можливості – це завжди перспектива для оновлення та модернізації, яких так потребує Україна” [7, с. 153–155].

У посланні Президента України слушно наголошується, що подолання існуючого стану латентного взаємовідчуження – справа багатьох років. І для її реалізації необхідні не одні лише зусилля уряду та депутатського корпусу. Вкрай необхідною є якнайширша участь у цій роботі науковців, представників незалежного експертного середовища. Обов’язковою передумовою має бути неупередженість і незаангажованість, іншими словами, об’єктивність та інтелектуальна чесність. Адже глобальна культура становить загрозу лише в умовах домінування обмеженого типу мислення, здатного тільки на бездумну імітацію, а не на творче засвоєння позитивного досвіду інших країн в усіх сферах життя. Зашореність мислення обмежує перспективи цивілізаційного діалогу. Але ж європейський культурний простір – це перш за все розмаїття культурних форм та їх розвиток, включно з багатоманітністю національних культур і можливістю діалогу між ними.

У посланні Президента України спеціально акцентується увага на тому, що нинішнього року Україна відзначає 1025-річчя хрещення Київської Русі. Як справедливо наголошується, християнство впродовж багатьох сторіч визначало основні обриси європейської цивілізації в різних вимірах – культурному, політико-правовому, економічному, воєнно-дипломатичному. Тому християнізація Русі-України стала новим етапом національної історії, який окреслив європейську приналежність Української держави, засвідчив наш вибір на користь гуманістичних цінностей та успішної суспільної модернізації. Християнство залишається символом соборності й сприймається передусім як консолідуюча та інтегруюча сила. Принаймні, такою силою воно має бути за своєю ідейною природою. Поруч із цим, у своїй культурній політиці, сучасна Україна прагне керуватися Декларацією тисячоліття ООН, у якій зазначено, що глобалізація матиме повністю всеохоплюючий і справедливий характер лише за посередництва масштабних і наполегливих зусиль задля формування спільного майбутнього, заснованого на нашій спільній приналежності до людської цивілізації в усьому її культурному різноманітті [7, с. 174; 182–184]. Це відповідає демократичному вибору сучасної України та її орієнтації на європейські стандарти у їхній глибинній гуманістичній динаміці, у базовому історичному тлумаченні.

Демократія у практичному вимірі – це раціональна єдність внутрішньої та зовнішньої політики. Не менш гостро, ніж на теренах колишнього СРСР, ця проблема стоїть сьогодні й у ЄС. Тож об’єктивно між нами і Європою існує діалектично сформоване поле спільних інтересів у сфері тлумачення основних засад суспільного співжиття. У цьому сенсі цікавими і надзвичайно важливими у даному випадку видаються змістовні ознаки європейського бачення політичного процесу в рамках інтегрованої Європи. Те, що провідна європейська організація – Європейський Союз – не відокремлює політичний прогрес у справі втілення демократичних принципів від прогресу економічного і соціального, є фактом загальновідомим. Однак, і така значно “більш політична” організація, як Рада Європи, для власного використання давно сформулювала реалістичне бачення ефективності європейської

стратегії. Як нагадав у своєму вступному слові до української версії збірки договорів Ради Європи генеральний секретар цієї поважної організації В. Швіммер, метою Ради Європи відповідно до її Статуту є “досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу.” Безумовно, під спільними “ідеалами та принципами” маються на увазі надбані протягом складного історичного розвитку демократичні цінності. Однак, звертає на себе увагу те, що навіть такий ідеологічний фундатор цих цінностей на європейському континенті як Рада Європи не лише не заперечує потребу збалансованості суспільного розвитку, а навіть наполягає на тому, що зміни якісних характеристик політичного середовища мають реально сприяти економічному і соціальному поступу [8, с. 9].

Тобто, на загальноєвропейському рівні неможливість, недоцільність і навіть безглуздість політичного прогресу, який не сприяє прогресу економіки і соціальної сфери – є фактом загальноновизнаним. Автоматично це обумовлює і необхідність такої зовнішньої політики, що сприяє економічному і соціальному прогресу. За умов розгортання глобальних процесів і загострення світової конкуренції у сфері практичної міжнародної політики залишається все менше місця для альтруїзму. І за таких умов “корінним європейцям” інколи досить важко зрозуміти, що вже сам європейський вибір України – це дуже серйозний і непростий крок у напрямку реальної демократії на рівні суспільної свідомості. Вихованим у раціоналізмі практичної дії складно збагнути виснажливості наших мук вільного історичного самовизначення як самостійної практичної дії. На часі поглиблення раціоналізації демократичного вибору, наповнення його реальним економічним і соціальним змістом, який, врешті, дозволить позбавитися зайвого вантажу порожньої фразеології “євроінтеграційних пропагандистів”. Спільність тлумачення цінностей є передумовою ефективною міжнародної співпраці всіх суб’єктів ринкових відносин і соціальних партнерів.

Курс на європейську інтеграцію, підтверджений сучасним керівництвом України, не нівелює багатство спектру міжнародного співробітництва незалежної державності. Те, що зовнішня політика ЄС як суб’єкта міжнародних відносин, була і завжди залишатиметься різновекторною, мабуть не потребує особливого доведення з урахуванням багатоплановості міжнародних інтересів такого потужного інтеграційного об’єднання. Тож цілком логічно, що навіть після повної реалізації українського євроінтеграційного проекту, наша держава буде змушена враховувати і використовувати потенціал багатостороннього міжнародного співробітництва, вибудовувати багатовекторність якісно нового порядку.

Аналогічний висновок можна зробити й щодо альтернативного європейському пострадянського інтеграційного об’єднання – СНД. Як, зокрема, наголошують неупереджені російські дослідники, різновекторність політики країн СНД – це одночасно і різноманітність, а вона, як відомо, значно вигідніша за одноманітність в умовах, що швидко змінюються [9, с. 83]. Тож раціональний плюралістичний європеїзм світоглядно зближує нас не лише власне із Європою, а й з Росією. При чому з останньою навіть у більшій мірі з огляду на додаткову спільність складних проблем рецепції європейського досвіду, гострих і неоднозначних питань демократичної трансформації суспільства, завдань рішучого оздоровлення ринкових засад економічного спілкування, ринкової реконструкції соціального простору і, врешті, спільної потреби оновлення підмурку суспільної моралі, суттєво деформованої погано керованим льодоходом трансформації. Відмова від рекламної декларативності у запровадженні нового ставлення до людини, термінове очищення помітно забрудненої кримінальними викидами “атмосфери демократії” та повноцінна політична структуризація суспільних інтересів на здоровій, цивілізованій основі залишаються найбільш серйозними викликами як для пострадянського європеїзму, так і для пострадянського євразійства.

II.

Відомий американський економіст Лестер К. Туроу у своїй праці “Майбутнє капіталізму” з відвертістю запеклого оптиміста констатує, що ані капіталізм, ані демократія не є об’єднувачими ідеологіями. Обидві вони – “ідеології процесу”. Якщо хтось стверджує,

говорить автор, що суспільство – це органічне ціле, щось більше ніж проста статистична сума бажань і досягнень його окремих членів, то капіталісти, і демократи стверджують, що нічого подібного не існує. В обох випадках індивідуальна свобода домінує над суспільними обов'язками. Усі політичні та економічні угоди є добровільними. Якщо громадяни бажають бути жадібними і голосують за свої вузькокорисливі інтереси на шкоду іншим, це їхнє право. У найжорсткіших вимогах капіталістичної етики злочин вважається просто ще одним видом економічної діяльності, де доводиться платити високу ціну у випадку викриття (сидіти у тюрмі). Немає нічого такого, чого людина “не повинна” робити. Обов'язків не існує. Існують лише ринкові операції [10, с. 190]. Ця авторська гіпербола, на нашу думку, є не такою вже й далекою від істини ринкового буття, і саме тому все більш інтегрована Європа дуже заклопотана створенням ефективного механізму регуляції індивідуальної і колективної свободи на основі демократичного балансу інтересів усіх його учасників.

Для пострадянського простору “відкриття Заходу” тривалий час залишалося по суті “відкриттям Америки”. Зваблені соціально справедливим економізмом Л. Ерхардта та В. Ойкена, ми чомусь без вагань пішли за Ф. Хайеком, який свого часу гордо кинув виклик згубним для свободи “примарам соціальної справедливості”. Причому навіть з його класичного “спонтанного порядку” ми дуже своєрідно запозичили одну лише “спонтанність”, геть зневаживши “порядок”. Війна за демократію ледве не обернулася перемогою над самою демократією.

Нинішні сутнісні ознаки еволюції європейського демократизму зберігатимуться на тривалу перспективу. Демократизація європейського інтеграційного процесу – це, у першу чергу: а) сам факт розширення ЄС; б) вимога щодо наближення діяльності європейських інституцій до інтересів громадян; в) робота зі створення сприятливих умов для співучасті громадськості у вирішенні життєво важливих проблем континенту. Надзвичайно важливим у такій ситуації залишається питання збереження європейського балансу політичної, соціальної та економічної політики як фундаменту європейської ідентичності. Відповідним чином головним завданням будь-якої країни, що претендує на повноцінне членство у європейській сім'ї народів, найголовнішим залишається предметне з'ясування механізму підтримання цього балансу на основі своїх власних, внутрішніх можливостей. У випадку ухилення від такого варіанту тлумачення європейської ідеї, попри всі декларації політичної та військової єдності й навіть за умови абсолютної “європейської слухняності”, завжди зберігатиметься небезпека опинитися на європейському узбіччі як завуальованого представника “підмандатних територій”.

Складність такого завдання не повинна відлякувати. Рациональне сполучення “європеїзації” та “ринкової трансформації” є, перш за все, питанням прагматичного менеджменту, проблемою комплексності й гармонійності державних ініціатив. Наприклад, свого часу, коли у 1919 р. відомий економіст Й. Шумпетер був австрійським міністром фінансів, розгорілася надзвичайно гостра суперечка щодо питання т. з. “соціалізації”. Однак, попри всю свою ідеологічну прихильність до соціалізму, Шумпетер був глибоко переконаний, що соціалізація без економічних реформ або ж соціалізація, що загрожує здоров'ю економіки, є нісенітницею. Як було наголошено, зокрема, на прес-конференції 20 березня 1919 р. “промисловість можна соціалізувати, але її не можна руйнувати”. Цілком логічно застосувати такий виважений підхід і для етапу демократичної “десоціалізації”, тобто переходу до приватної форми власності як основи ринкових відносин. Такий соціальний реалізм, власне, і є родовою ознакою сучасної європейської ідеї. Адже і в першому, і в іншому випадку йдеться про безпосередні інтереси людини у складний період трансформації економічних відносин. Роздержавлення не повинно бути “десоціалізацією” у її примітивному тлумаченні, оскільки насправді головною метою структурної перебудови є збільшення кількості реальних власників. Відповідним чином і європеїзація не повинна бути “великою денационалізацією” в плані відмови від сутнісних ознак національної економічної безпеки.

Разом з тим, варто згадати, що за тодішніх своєрідних історичних обставин Й. Шумпетер найгіршим вважав коливання між принципами, стан, який не є ані капіталізмом, ані соціалізмом. Тож і нам доцільно добре поміркувати над базовими принципами й з усіх можливих та неможливих “ізмів” зупинитися, нарешті, на перевіреному історією варіанті державотворчого прагматизму [11, с. 23–25]. Нинішня ситуація у ЄС переконує в тому, що потреба нового окреслення ролі і параметрів економічної демократії в загальній системі базових суспільних цінностей для Європи є не менш актуальною, ніж для України. В умовах такої спорідненості глобальних завдань та їхньої швидкої динаміки, попри усю різницю рівнів історичної зрілості демократичної традиції, відкриваються якісно нові можливості для визначення точок перетину національних інтересів і розвитку продуктивної співпраці.

Історія – це певною мірою “велика комерційна таємниця”. На жаль, на етапі карколомної демократичної трансформації особливо переконливим виглядає зауваження Еразма Роттердамського щодо тих “своєрідних піфагорейців, яким усі блага земні видаються до того спільними, що вони все, залишене лежати без охорони, тягнуть з легким серцем, неначе законну спадщину отримали” [12, с. 168]. Попри усю суперечливість і небезпеку відвертого психологізму у царині гуманітаристики, історик теж може стати у нагоді давно відомий економістам аналітично-психологічний метод, який відрізняється тим, що особлива увага приділяється якісним змінам, які у свою чергу нерозривно пов’язані з реальними процесами. Найважливіший аспект якісних змін стосується постійного виникнення чогось нового, такого що не підлягає прогнозуванню, оскільки в даному випадку йдеться про унікальну історичну подію. Адже варіабельність помилок та “новизна” економічних процесів не піддаються опису навіть динамічними математичними моделями. Можливо, цей метод хоча б у майбутньому, коли спаде завеса цілком природної комерційної таємниці, відкриє додаткові можливості неупередженого аналізу історичних явищ. Адже, приміром, ні для кого не стане якимось одкровенням той незаперечний висновок, що процес первісного нагромадження капіталу має не лише економічний, а ще й яскраво виражений соціально-психологічний контекст. Окрім того, це є не лише процес перерозподілу власності, а ще й національно своєрідний процес становлення якісно нової політичної і соціальної структури, процес формування національної економічної та політичної еліти в умовах трансформації. Для історика це захоплююче цікаве і своєрідне явище, яке, разом з тим, розвивається за відпрацьованими сценаріями. Й існуючий моральний потенціал спільноти часом є визначальним чинником обрання того чи іншого варіанту кожного сценарію. А, у свою чергу, обраний варіант розвитку найбільш наочно демонструє фактичний моральний потенціал як пережитого історичного етапу, так і рівня розуміння нової суспільної моделі.

Для українських науковців зв’язок між демократією і ринковою економікою є більш, ніж очевидним. Таке розуміння має всі ознаки розвинутого діалектичного мислення, оскільки враховує існуючий світовий досвід. Разом з тим, варто згадати міркування Пітера Л. Бергера з приводу того, що коли демократія не може існувати без ринкової економіки, то зворотної залежності не існує. Тобто, ринок за певних умов “може розвиватись і за недемократичних режимів, які будуть скоріше авторитарного, аніж тоталітарного гатунку”. Однак, на думку П. Бергера, хоча капіталізм автоматично й не приводить до встановлення демократичного режиму, ринкові сили все ж сприяють виникненню демократії. Водночас, серйозні загрози виникали у ситуації занадто різкого перерозподілу ресурсів, у результаті якого одні досягають неймовірних статків, а інші (які, як правило, становлять більшість населення) опиняються за межею злиднів. Існує достатньо змістовний досвід розвинутих країн у справі вирішення зазначеної проблеми шляхом створення якісної законодавчої бази й формування потужного середнього класу з високою політичною культурою і традиціями.

В цілому більшість зарубіжних і вітчизняних дослідників єдині у тому, що найсуттєвішими перешкодами на шляху утвердження демократичних інститутів в Україні занадто тривалий час залишався недостатній розвиток економіки, низький життєвий рівень переважної частини населення та значна соціально-економічна поляризація українського

суспільства. Послідовне втілення моделі соціальної ринкової економіки видається на нинішньому етапі найбільш реальним шляхом утвердження реального європеїзму. Повернення імперативу соціальної відповідальності до змісту ідеї національної незалежності давно стало умовою виживання самої цієї ідеї, ознакою її моральної зрілості та історичної виправданості. Адже саме поняття суспільної ефективності передбачає обов'язкове врахування потреб суспільної стабільності. Специфіка пострадянської суспільної конкуренції занадто тривалий час полягала у тому, що на самому старті вона, на відміну від традиційної конкуренції в світовому економічному просторі, породжувалися не стільки переможці як такі, скільки конкретні переможці над своїми співвітчизниками", і часто саме тими співвітчизниками, які через цілу низку об'єктивних та суб'єктивних обставин, власне, й виконали невдачу роль основного джерела первісного нагромадження капіталу. Однак, як слушно нагадує В. Литвин, міць будь-якої державної системи залежить від того, наскільки вона враховує й виправдовує сподівання та потреби найширших верств суспільства [13, с. 337]. Надзвичайно важливо, щоб як історичний суспільний спадок розглядалося не лише набуте попередніми поколіннями майно, а й величезні здобутки національної культури, сукупність громадянських чеснот, здобутих у жорсткій боротьбі за національне виживання. Дорогу сучасної європейської свободи торувало Відродження, що за своєю суттю було сміливим зверненням до вельми суперечливого з точки зору сучасного поняття гуманності й соціальної справедливості досвіду античності. Знадобилися віки для реальної гуманістичної трансформації Європи. У цьому сенсі дуже важливо враховувати, що матеріальний і духовний підсумок творчого пориву попередніх поколінь становить органічне історичне ціле й лише за умови його прагматичного використання з'являються додаткові можливості зміцнення загального потенціалу історичного поступу того чи іншого народу.

Після написання у 1905 р. своєї відомої праці "Протестантська етика і дух капіталізму" М. Вебер остаточно визначив своїм науковим пріоритетом дослідження особливостей виникнення сучасного західного світу, найхарактернішою рисою якого є невинна раціоналізація. Підмурком європейського раціоналізму називається унікальний європейський збіг історико-культурних обставин: спадщина наукового мислення еллінізму, римське право, буржуазне місто, особливості акумуляції капіталу. Вирішальну роль, на думку М. Вебера, відіграла Реформація. Саме вона сприяла формуванню методично організованого способу життя і педантичного самоконтролю, що у подальшому вплинуло на прогрес капіталізму. Процес раціоналізації охоплював усі сфери життя. Саме у М. Вебера ми досить мало відчуваємо популярну ліберально-демократичну ейфорію. Джерелом раціонального західного способу мислення, який сягнув вершин прагматизму, проголошується кальвінізм, який аж ніяк не назвеш духовно близьким до лібералізму абстрактних апологетів ринкової свободи.

У суспільствознавчому сенсі М. Вебер зображує сучасну державу як свого роду підприємство. Ієрархія взаємостосунків в усіх підприємствах, чи то є держава, чи то є приватна економіка, для нього видається однаковою. У серії статей упродовж літа 1917 р. М. Вебер розмірковує над рятівними рецептами збереження залишків індивідуальної свободи й шляхами обмеження всемогутності бюрократії. Він напружено шукає відповідь на питання, яким чином, хоча б в обмеженому вигляді, демократія може забезпечити своє майбутнє існування й схиляється до плєбісцитарної моделі [14, s. 235].

Відомий англійський вчений і ліберальний політик Джеймс Брайс у своїй останній великій праці "Сучасні демократії" з приводу теорії демократії фаталістично зауважив: "Щодо предмету, літературне висвітлення якого, було розпочато ще Платоном та Арістотелем й розвинуто тисячами вправних дописувачів, *не існує нічого нового*". На його думку, період 1918–1919 рр. нарешті довершив повне втілення демократії. Дослідник, зокрема, визнав наявність певних розбіжностей між демократичними ідеалами, сформульованими наприкінці XVIII ст., і реальними відносинами, більш ніж через століття, хоча, залишаючись оптимістом, не назвав існуючі відхилення дійсності від ідеалу занадто суттєвими. У заключному висновку праці автор висловив романтичну переконаність у тому,

що “демократія ніколи не зникне, поки живе надія” [15]. Ми добре знаємо, чим така романтизація дійсності завершилася через зовсім невеликий проміжок часу, коли демократія зазнала жорстких випробувань у плавильній печі світової економічної кризи, лабетах фашизму й сталінізму, небачених жорстокостях нової світової війни.

У рамках дискурсу щодо специфіки балансу зовнішньої і внутрішньої політики в умовах європейської демократичної моделі видається достатньо цікавою оцінка характерних особливостей впровадження ліберального ринкового господарства, яка пропонується у статті німецької дослідниці Е. Кляйн. Авторка зупиняється, зокрема, на теоретичних висновках Ф. Хайєка, сформульованих у традиціях класичного лібералізму. На переконання класика лібералізму, весь елементарний інструментарій цивілізації (наприклад, мова, мораль і т. п.) є результатом спонтанного розвитку. Величезне значення спонтанної форми організації полягає для Ф. Хайєка, перш за все, у можливості створення “Великого і Відкритого суспільства”. У своїх теоретичних пошуках на ниві культурології він звертає увагу не стільки на генетичний відбір здібних індивідів, скільки на селективний розвиток правил, способів поведінки та інституцій, що лежать в основі людського співжиття. На відміну від дарвіністських підходів, згідно з якими відбір “переможців” не має нормативного наповнення, описаний Хайєком процес культурної еволюції діє на користь правил і способів поведінки, які у певному сенсі є корисними, вигідними або бажаними. Таким чином, культурна еволюція за допомогою селективного процесу призводить до появи бажаної концепції, яка реалізується і зберігається у подальшому. Однак, залишилося неясним, чому цей “прекраснодушний” принцип самовдосконалення теорії не функціонує у переважній більшості національних спільнот. Чому далеко не усі люди спромоглися постійно вчитися, накопичувати суспільні технології, чому не усі налаштовані на таку складну роботу накопичення критичної маси суспільного інтелекту.

У розумінні Ф. Хайєка ліберальний ринковий устрій може розглядатися як кінцева мета еволюції. Сам філософ найчастіше називає такого роду спонтанний устрій ринку “каталаксією”. Оскільки процес еволюції не піддається вольовому регулюванню з боку людей, він завжди вестиме у невідоме, відкрите майбутнє. Власне, тому й наполягає Ф. Хайєк на створенні та підтриманні рамкових умов, що стимулюють еволюційний процес у такий спосіб, який ми вважаємо бажаним. Саме як елемент такого роду рамкових умов і варто, на наше переконання, тлумачити принцип єдності зовнішньої та внутрішньої політики.

Е. Кляйн абсолютно справедливо, зауважує, що найсуттєвішою вадою теорії Ф. Хайєка є недостатнє врахування людської натури. Для конституювання “відкритого суспільства” у кінцевому підсумку повинна змінитися людина. Це означає, що реалізація класичних ліберальних ідей потребує, на жаль, інших людей. Ринкові процеси неухильно приводять окремих індивідів до дуже різних результатів, які, на погляд Ф. Хайєка, люди не мають права оскаржувати, якщо вони колись вже висловилися за цю форму економічної організації [16, s. 19–32]. Історичний досвід переконує у тому, що для гуманістичної (тобто здійсненої в інтересах людей) реалізації принципу єдності зовнішньої та внутрішньої політики, величезне значення має функціональність демократії.

Достатньо цікавою видається запропонована у період між двома світовими війнами яскравим представником “австромарксизму” М. Адлером постановка питання про термінологічне протиставлення *солідарного* і *несолідарного* суспільства та визначення як орієнтиру т. з. “завершеного економічно солідарного суспільства”, тобто суспільства, яке не є перехідною формою і, яке, як одного разу зазначив К. Маркс, не несе на собі шкаралупу того яйця капіталістичного суспільства, з якого воно походить. На думку вченого, солідарне суспільство є у більшій мірі продуктом розвитку, який безсумнівно ще потребує багатьох поколінь. Щоб дійти до свого прояву, таке суспільство має пройти тривалий історичний процес, у якому зміняться як обставини, так і люди. Адже демократія не може полягати лише в тому, що вся сукупність громадян держави рівноцінно залучається до законотворчості. Громадяни так само повинні мати вплив на впровадження і застосування законів. Інакше

розвинутий капіталізм залишиться новою епохою вассалітету мас і цілком виправдає визначення Ш. Фур'є, який називав його “своєрідним видом комерційного феодалізму”. М. Адлер нагадує, що саме *функціональну* демократію дехто вважає засобом подолання *суто формальної* демократії. Терміном “*функціональна демократія*” визначають таку модифікацію парламентаризму, за якої формулювання державної волі відбувається не лише через парламентські рішення, а й у значній мірі узгоджується з організаціями широкого представництва економічних інтересів, зокрема інтересів робітників і службовців. У цьому сенсі, на переконання М. Адлера, *соціальна демократія* є радикальною зміною зовнішніх форм життя людини, а боротьба за неї означає також *радикальну внутрішню зміну сьогоднішньої людини* [17, s. 176–216].

Уявлення щодо демократичного устрою завжди є своєрідним варіантом історичного консенсусу. Однак, як підкреслює у своїй відомій праці “Капіталізм, соціалізм і демократія” (1942) видатний економіст і філософ Й. Шумпетер, різні групи та індивіди завжди матимуть дуже відмінні уявлення про те, що таке *загальне благо*. Таким чином, завжди існуватимуть принципові протиріччя, що не піддаються усуненню за допомогою раціональних аргументів, оскільки останні цінності – наші уявлення про те, що є життя і суспільство – перебувають поза межами раціональної логіки. На переконання Й. Шумпетера, не може існувати твердих гарантій раціональності дій і думок людини. Він вважає, що стосовно політичних проблем зазвичай людина поводить себе менш інтелігентно і менш відповідально, ніж це притаманно їй у звичайному житті. Насправді, під час аналізу політичних процесів, значно частіше випадає мати справу зі сфабрикованим, а не з природним волевиявленням. Тому, на його думку, право вибору і право прийняття рішення доцільно поміняти місцями. У результаті виходить, що роль народу полягає в тому, щоб створити уряд або взагалі висунути проміжну структуру, яка вже зі свого боку створить національний виконавчий орган або уряд. Введенням такого “реалістичного” та “емпіричного” поняття демократії Й. Шумпетер, на думку багатьох дослідників, здійснив своєрідний “копернікянський поворот” від утопічного, орієнтованого у майбутнє проекту до більш життєздатного механізму легітимації.

Як наголошує у своїй змістовній розвідці “Проблеми демократії” директор Інституту політології Рейн-Вестфальського технологічного університету К. Ленк, демократичні форми конституційної організації ніколи і ніде не виникали “самі собою”. У невід’ємну складову політичної культури вони, як правило, перетворюються у результаті соціальних конфліктів і політичної боротьби, що в європейській історії тривала впродовж цілих століть. Окрім того, демократія не є закритою системою, а навпаки, є відкритим, орієнтованим у майбутнє і достатньо ризикованим проектом. Автор стурбовано наголошує, що хоча ідеї демократії, народного суверенітету вторували дорогу майже до всіх конституцій ХХ ст., однак саме тому демократія як форма легітимації опиняється перед небезпекою перетворення на порожній звук, за прикладом поняття “загального блага”. Демократично забарвлені зовнішні ритуали прикрашають нині навіть деякі військові диктатури. Однак, дослідника втішає те, що навіть тоді, коли поняття перетворюються на порожні формули, самі ідеї вже не піддаються абсолютному винищенню. Цікавим є, запропонований автором, чотирирьохкомпонентний опис багатовимірності самого поняття “демократія”: 1. Демократія як комплексне визначення системи; 2. Демократія як легітимація політичної системи; 3. Демократія як організаційний принцип (форма панування); 4. Демократія як принцип поведінки (форма культури і система цінностей).

У дослідженні звертається увага, зокрема, на ту обставину, що словосполучення “*демократичне панування еліти*” у американській політології перетворилося на своєрідну чарівну формулу тих теоретиків демократії, які розуміють її як акт досягнення балансу між консенсусом і конфліктом. Такий підхід ще у 50–60-ті рр. знайшов достатньо критичну оцінку у працях К. Райта Міллза, який проаналізував структуру американської правлячої еліти, що складається, на його думку, з трьох ключових елементів: економічного апарату (менеджерів великих фірм); політичного апарату (“політичного директорату” і зростаючої бюрократії); армії як наймогутнішої частини державної адміністрації. Разом з тим, як вважає

багато дослідників, подібна структура правлячої еліти навряд чи є суто американським феноменом [18, s. 933–986].

Сьогодні, за нових умов політичної та, відповідно, інтелектуальної відкритості, ми отримали можливість хоча і зі значним запізненням, але все ж безпосередньо приєднатися до загальносвітових, чи, принаймні, загальноєвропейських дискусій з приводу життєво важливих проблем демократичного розвитку. Це вкрай потрібно, хоча б для того, щоб знову не перетворитися на сліпого адепта чужих догм, для втілення яких у життя знову можуть знадобитися піт, сльози і кров значної кількості співвітчизників. Ідеологічний туман – завелика розкіш для народу, який так довго залишався, неначе призначеним Богом для випробування найрізноманітніших еклектичних технологій впровадження “чистої ідеї”.

Наша інтелектуальна проблема занадто довго полягала у тому, що ми бачили, як правило те, що хотіли бачити, і Захід у свою чергу теж достатньо часто бачив те, що хотів бачити. У підсумку виходило, що одні й ті ж речі ми і європейці інколи сприймали і тлумачили по різному. Однак, у сфері практичної самооцінки провідні західні науковці достатньо часто демонстрували свідомий ідеологічний прагматизм, оскільки це завжди було важливою передумовою системного виживання. Наприклад, відверта постановка гострих питань економічної демократії у розвинутих країнах вже давно не вважається ознакою хворобливої прихильності до комуністичної ідеї. Істориків має цікавити й суто світоглядний аспект “живої творчості мас”, особливість демократичної самоідентифікації в умовах функціонуючої ринкової економіки, визнання або невизнання соціального змісту демократично організованого історичного процесу. Провідні економісти-риночники достатньо спокійно висловлюються з цього приводу і навіть активно поширюють свої погляди у допитливому студентському середовищі. Яскравим прикладом може, зокрема, слугувати ґрунтовна праця всесвітньо відомих американських економістів, професорів Массачусетського технологічного інституту С. Фішера, Р. Дорнбуша та Р. Шмалензі. Автори без зайвої політичної сором'язливості відверто нагадують як майбутнім “акулам капіталізму”, так і їхнім майбутнім жертвам, що в умовах ринку “долари, витрачені мільйонером, нічим не відрізняються від доларів, витрачених безпритульними. Якщо, як часом кажуть, люди голосують своїми доларами за те чи інше рішення щодо розподілу ресурсів у ринковій економіці, то багаті мають більше голосів, ніж бідні”. На думку згаданих авторитетних представників західної економічної думки, коли цінності, встановлені ринком, характеризуються як суспільні цінності, то це є абсолютно вірно лише тоді, коли розподіл доходу, що існує на даний момент, є соціально оптимальним, однак це припущення видається заздалегідь сумнівним [19, с. 179]. Тобто, визнання реалій не лякає ані потужних теоретиків, ані досвідчених практиків. Для тих, хто збирається налагоджувати ідеологічне виробництво на давальницькій сировині, за рахунок рецепції чужих ідей і чужих стандартів, хто прагне чесно й ефективно скористатися чужим досвідом, щоб уникнути власних помилок, реалізм тлумачення історичної ситуації має стати священним обов'язком. Адже досить складно без прикрих пригод провести державний корабель поміж гострими рифами вельми норовистої ринкової демократії, закриваючи від очей штурмана й від пасажирів одні ділянки лоцманської карти та невтомно рекламуючи, інші.

Не менш показовим виглядає й приклад ще одного з найпопулярніших у американських коледжах та університетах підручника, підготовленого такими визнаними фахівцями як Кэмпбелл Р. Макконнел та Стэнли Л. Брю (“Економікс: принципи, проблеми і політика”). Як наголошують автори, важливим неекономічним аргументом на користь ринкової системи слугує та обставина, що вона, ця система, робить ставку на роль особистої свободи. Конкурентна ринкова система, як стверджують її прихильники, сприяє ефективності розподілу ресурсів та особистій свободі. Однак, водночас, автори підкреслюють, що “претензія” на ефективність розподілу ресурсів – це порожній звук, якщо розподіл доходу, а відповідно, й суспільного продукту не відповідає скільки-небудь розумним критеріям чесності й справедливості.

Цікаво, що безперечно віддані ринковим принципам автори сміливо звертають увагу своїх не менш відданих ринковим принципам студентів на досить відверте зауваження видатного драматурга Б. Шоу про те, що країна, яка “витрачає гроші на шампанське, коли вона ще не забезпечила молоком своїх дітей, – це погано керована, нерозумна, суєтна, дурна, сповнена невігластва країна... Єдиний спосіб, яким така країна може зробити себе багатую і процвітаючою, полягає в тому, щоб добре вести своє домашнє господарство, тобто забезпечувати свої потреби у порядку їх важливості й не допускати витрати грошей на примхи та предмети розкошу, доки люди не будуть забезпечені належним чином предметами першої необхідності” [20].

У своїй першій великій праці “Основи національної економії” Вальтер Ойкен взагалі стверджує, що економіки без порядку (організації) – неможливі. Зрозуміло, що автор має на увазі невідворотність краху таких економік. У іншій своїй праці “Принципи економічної політики” ідеолог соціальної ринкової економіки висловлює переконання, що в індустріалізованому господарстві, з його далекосяжним поділом праці, завдання економічної політики полягає у тому, щоб запропонувати економіці такий порядок, який є *і функціональним, і одночасно людяним*. Разом з тим, на його думку, економічна діяльність держави повинна бути спрямована на створення структурних форм функціонування економіки, а не на управління економічними процесами. Ключові принципи ринкової економіки, на переконання автора, дозволяють створити саме таку систему, звичайно, коли ці принципи не перетворюються на подобу м’яча у захоплюючих ігрищах групових інтересів.

У достатньо лаконічному дослідженні принципів і стратегії інституційних реформ на етапі трансформації економічної системи соціалізму Х. Сонг пропонує, оригінальну кулінарно-аграрну оцінку державного соціалізму. За словами цього автора, фатальне у соціалізмі полягає не в тому, що з хороших яєць він приготував поганий омлет. “Гріхом” соціалізму є те, що за його панування кури не несуть яйця, оскільки саме тих курей, які несуться, систематично вирізають [21, с. 4]. Під кутом зору нашого досвіду у цьому зв’язку вважали б за можливе лише зауважити, що, як вже з’ясувалося, після демократичного скасування державного соціалізму налагодити процес селекції плодovitих курей виявилось суттєво простіше, аніж привчити цих курей не відкладати золоті яйця у чужі, недосяжні для українського споживача гнізда.

Торкаючись розвитку європейського міста впродовж XVI ст., англійський історик П. Берк вказує, зокрема, на низький рівень класової свідомості всередині міської спільноти. Фракції, очолювані одним чи кількома сімействами, які належали до еліти, але користувалися підтримкою “клієнтури” з усіх верств населення, були значно більш характерним явищем для міського політичного життя, аніж партії, що мали загальну соціально-економічну програму. Фракції могли виникати на основі релігійних і політичних суперечок, як це було у Нідерландах під час суперечки між прихильниками принца й держави, або на основі особистих конфліктів між сімействами, які часто мали місце у далекому минулому. У період до кінця XVIII ст. мала місце “олігархізація”, тобто існуючі міські еліти, підтримані фракціями, з усе більшим успіхом відгороджували особисту політичну владу й не допускали в неї сторонніх. Соціальна мобільність, характерна для міст, слабшала. Звертають на себе увагу й деякі знакові характеристики цивілізаційного розвитку. Зокрема, варто відзначити той дійсно історичний момент, коли поряд з податковою монополією влада отримала й монополію на силу. Настав момент, коли окрема особистість вже не могла застосовувати силу для вирішення конфліктів. Ця прерогатива перейшла до держави. Дослідники навіть вважають, що саме припинення особистого насильства викликало до життя процес цивілізації [22, с. 170; 417].

Категоричний імператив І. Канта не так просто приживається у дезорієнтованій індивідуальній свідомості посткомуністичного зразка. Відчувається ідеологія перехідного етапу з його беззастережною конкуренцією індивідів у помітно деформованому ринковому середовищі. Лише на переконання “чистого” ліберала, всі люди діють раціонально та

дотримуються законодавчо визначених правил. Однак, насправді далеко не всі вміють і бажають відповідально користуватися новим політичним та економічним простором конституційно гарантованої індивідуальної свободи. Можливість “привласнення” чужої свободи для багатьох виявилася нездоланною спокусою. Якщо держава активно не включається у процес інституційного та правового оформлення суспільно справедливих і економічно виправданих “правил гри”, то така спокуса стає руйнівною силою, здатною знищити історичну перспективу будь-якої найблагодійнішої ідеї свободи. І в європейській, і у вітчизняній історії таке вже траплялося неодноразово. Нинішня прагматизація взаємодії зовнішньої і внутрішньої політики є проявом діалектики світової та національної історії й переконливо доводить, що лише демократичний та соціальний реалізм створює надійні передумови реалістичного європеїзму. Європеїзм упродовж всієї своєї історії відрізнявся тим, що найрізноманітніші європейські ідеї, і конструктивні, й жахливо деструктивні у процесі свого теоретичного визрівання достатньо швидко починали жити власним суспільним життям. Колишні радянські люди на новому етапі національно суверенного історичного існування мали лише практичний досвід матеріалізації комуністичної ідеї, яка протягом останніх десятиліть свого існування здійснила серйозний крок у напрямку більш раціональної управлінської поведінки й виховала чимало талановитих менеджерів. Однак, водночас невгамовна риторика естетично малопривабливої примусової ідеологізації паралельно виховала глибинну недовіру до ідеологічного мислення як такого. Можливо, саме тому настільки швидко й відбулося перетворення нового багатоманітного ідеологічного ландшафту України на своєрідне кладовище ідей. Стрімка приватизація ключових сегментів новоствореного ідейного ринку далеко не завжди забезпечувала якісну політичну структуру зрілих ідейних принципів на рівні їхнього справжнього політико-духовного і організаційно-діяльнісного змісту. Можна констатувати, що на сьогодні з усього концептуального інструментарію суспільного оновлення лише ідея соціально орієнтованої ринкової економіки та соціально відповідального європейського демократизму все ще не втратили привабливості в очах широкої громадськості.

Разом з тим, абсолютно очевидно, що й ця ідея вимагає прагматичної конкретизації, термінового очищення від хибних тлумачень і різного роду демагогічних спекуляцій. Характерно, що й у самій Європі модернізація демократії проголошується на нинішньому етапі ключовим завданням політичних еліт. Як підкреслює В. Пергер, каталог сьогоденних проблем демократичного суспільства не в останню чергу завдячує своїм існуванням моральному дефіцитові. Своєрідний постідеологічний прагматизм, який довго святкувався як прорив та прогрес, насправді, на його думку, витворив вакуум. Успіхи право- і ліво-популістських партій Боссі й Хайдера та вбитого нідерландського політика Фортейна, автор вважає продуктом такої духовної еволюції європейців. У такий спосіб знаходить прояв “моральна відмова еліт”. На думку стурбованих європейських дослідників, сьогодні ми живемо в епоху постпрагматизму, навіть, коли ми самі цього не помічаємо. Як ніколи необхідною є нова політика, що стала б аналогом сучасного менеджменту в економіці. Щоб мати шанс, необхідно розвивати нові здібності – фантазію, гнучкість, усвідомлення мети, комунікабельність, але, перш за все, повернути у суспільний обіг чіткі етичні категорії. Той, хто бажає досягти змін, має чітко знати, куди саме він прагне. Коли поборник позитивних змін воліє мати в себе за спиною демократичну більшість, він має завоювати довіру [23, s. 125–128].

Європейські дебати щодо майбутнього характеру соціальної держави точаться вже достатньо давно. Проповідники неолібералізму проголошують соціальну державу винуватицею усіх економічних та фіскальних проблем, починаючи з державного боргу та, закінчуючи високими накладними витратами й безробіттям. Це знаходить вираз у формі закликів “вчитися в Америці” (навіть коли такі міркування й не висловлюються відкрито). Британський “Третій шлях” та німецький “Новий центр” стали своєрідною спробою конструювання нової, конкурентоспроможної моделі соціальної держави. Однак, при цьому

чомусь не звертається увага на те, на скільки більш європейською, більш соціальною стала останніми роками американська демократія.

Багато дослідників дійшли висновку, що, не дивлячись на гучні переможні реляції далеко не зайвим було б завчасно проаналізувати все ще присутній дефіцит демократії у самій організації європейського співжиття, при чому важливо це зробити до поширення свого політичного досвіду в усіх куточках континенту. Як наприкінці 80-х рр. XX ст. відзначав тодішній президент Європейського парламенту Енріке Б. Креспо, варто було б очікувати, що Співтовариство на основі демократичних принципів і базових політичних форм самоорганізації у країнах-членах й саме набуде відповідної демократичної форми організації. Однак виявилось, що це не зовсім так. Зрозуміти це можна, спробувавши пояснити громадянам існуючу систему загальноєвропейських інституцій. На жаль, гострота такого роду оцінки й досі не лише втрачається, а стає ще більш відчутною. Не лише не подолано тенденцію накопичення влади, що не підлягає демократичному контролю, а й відбувається процес легітимізації зазначеного явища. Більше того, в умовах глибокої фінансово-економічної і соціальної кризи такий шлях узурпації функцій національних урядів проголошується чи не єдиним порятунком для об'єднаної Європи. ЄС все більше перебирає на себе сфери компетенції, що не піддаються впливу національних парламентів.

Суттєвою проблемою в рамках інституційної системи ЄС упродовж останніх десятиліть вважалась концентрація влади на рівні Ради міністрів, до складу якої в разі необхідності входять по одному члену уряду від країн ЄС, і, яка наділена достатньо широкими повноваженнями. Проблема полягає у тому, що рішення Ради міністрів у Брюсселі не завжди з достатнім розумінням зустрічається на національному рівні. Як відзначав Е. Креспо, у суспільній свідомості формується щось на зразок політичної шизофренії. Як виявилось, зміцнення демократії у ЄС перетворилося на завдання такого ж рівня важливості як і реалізація заходів щодо створення Європейського спільного ринку. Збереження реального демократизму є надзвичайно важливим, з огляду на те, що реалізація Єдиного Європейського Акту, як недвозначно попереджав у своєму виступі в Європарламенті 6-го липня 1988 р. Жак Делор, означає перенесення процесу прийняття 80-ти відсотків важливих економічних, монетарних і соціально-політичних рішень на європейський рівень.

Як наголошував Е. Креспо, кожне нове рішення ЄС має наслідки та побічні ефекти, які не достатньо усвідомлюються або й взагалі не очікуються, але які, водночас, найбезпосереднішим чином торкаються сфери компетенції національних інституцій та, що важливіше, інтересів громадян. Було б достатньо легковажним вважати, що систематична дерегуляція в рамках створення єдиного ринку є синонімом універсального прогресу. Найчутливішою ділянкою Е. Креспо називав збереження і зміцнення соціального виміру ЄС. Профспілки більш розвинутих країн були давно стурбовані перспективою т. з. “соціального демпінгу” та можливим зниженням завойованих соціальних стандартів. У цьому плані побоювання соціал-демократів Півночі Європи з приводу можливого забуття потреб функціонування системи соціального забезпечення є так само зрозумілими, як і острах соціалістів Півдня Європи перед комерційним втручанням у їхню економіку, що зростає. Переконливим доказом провідної ролі принципу єдності зовнішньої і внутрішньої політики може слугувати та відома обставина, що демократичні структури і процедури були й залишаються ключовою передумовою для прийому нових членів до ЄС. Саме це створює можливість не лише для формальної, тобто інституційно-правової легітимації інтеграційного процесу, а й для легітимації соціальної у широкому тлумаченні даного терміну, тобто такої легітимації, що означає широку суспільну, обґрунтовану практичним досвідом підтримку включення нових учасників до системи добре впорядкованих європейських відносин [24, s. 19–30].

Водночас, як вважає Йозеф Х. Вайлер, інтеграційний процес, принаймні на початку, призводить до втрати демократизму у його актуальних формах прояву, навіть якщо сам цей процес відбувається демократично. У такій ситуації значення соціальної легітимації помітно зростає [25, s. 83]. У широких колах громадськості стосовно наслідків розширення

ЄС значною мірою домінує почуття невизначеності. У рамках адаптаційного процесу не вдається роздивитися фінальні обриси ЄС. Найскладніші питання європейських реформ (конституційність, демократія, федералізм тощо) сублімуються у драматизації питання про владу. Актуалізується проблема субсидіарності, тобто, розподілу і диференціації повноважень. Однак, на думку дослідників Центру прикладних політичних досліджень Мюнхенського університету, зазначені потреби диференціації приховують певну небезпеку. Адже збільшення розмірів соціальної організації, як правило вимагає спрощення. Зростання комплексності, внаслідок збільшення розмірів, потребує “розвантаження” механізму управління, шляхом спрощення структур. Це, на думку вчених, є необхідним для компенсації одночасно зростаючої непрозорості й паралельного падіння довіри з боку населення. У системі прийняття рішень у рамках великої Європи баланс федералістських і демократичних принципів відіграє особливу роль. У західних демократіях це, як правило, досягалося завдяки системі двопалатного парламенту, яка забезпечувала гармонізацію, з одного боку, інтересів більшості населення, а з іншого – інтересів виконавчої влади та загальнодержавних інтересів. ЄС поступово рухався у цьому напрямку – Європейський парламент після перших прямих виборів 1979 р. еволюціонував від “парламенту народів” до “парламенту громадян”. Здійснювані у цьому напрямку реформи мали переконати європейців у тому, що “хоча Європа – це, звісно, щось інше, однак по суті багато речей функціонує в ній більш менш так само як і вдома” [26, с. 9–15].

Найбільш успішна за всю європейську історію модель єднання ще до недавнього часу передбачала нерозривний зв'язок між політичною стабільністю, економічною інтеграцією, соціальним розвитком, захистом навколишнього середовища, демократією і миром. Власне, таке стратегічне бачення й забезпечило дивовижний поступ європейської інтеграції. Надзвичайно важливим наслідком прийняття Амстердамського договору (1997) було посилення демократичних засад і наближення ЄС до інтересів громадян. Все активніше до процесу європейського єднання підключається Європейський парламент і парламенти країн членів. Найсуттєвішим було те, що договір покращував захист основних прав громадян Євросоюзу і зміцнював соціальну компоненту ЄС [27, с. 9]. У контексті нерозривного взаємозв'язку зовнішньої і внутрішньої політики концептуальна єдність процесу розширення ЄС і трансформаційних процесів на території країн-кандидатів була абсолютно очевидною з теоретичної точки зору. Однак, у царині суспільної практики збереження досягнутого динамічного балансу зовнішньо- і внутрішньополітичних інтересів виявилось далеко не простим завданням як для загальноєвропейських інститутів, так і для національних урядів європейських країн. Складається враження, що процес розширення спільного правового і економічного простору Європи відбувається і ще достатньо тривалий час відбуватиметься в умовах застосування подвійних стандартів щодо оцінки європейського балансу демократії на сході й на заході континенту. На сході Європи відчутну перевагу мали інституційні критерії. Хоча для самих громадян східноєвропейських країн не стільки формальні інституції, скільки якісні характеристики соціально-економічного змісту “філософського євростандарту” були вирішальним чинником їхнього євроінтеграційного вибору. Власне, це відповідало моральному змісту революційних перетворень на межі 90-х рр. ХХ ст., що відбувалися під гаслами соціальної справедливості в умовах жорсткої критики попередніх режимів і палких обіцянок з боку нових демократичних лідерів радикально й швидко змінити існуючу систему в інтересах широких верств населення. Радикальні зміни, як відомо, відбулися, але їхній результат далеко не відповідав оптимістичним революційним очікуванням. Для будь-якого відповідального дослідника вже, на жаль, незаперечним є висновок про те, що трансформаційний процес, як і будь-який історичний злам, на практиці не може не супроводжуватися серйозними проблемами економічного та політичного характеру. Тож держава, з урахуванням цієї обставини, за будь-яких темпів рішучих перетворень, покликана уважно супроводжувати суспільні перетворення й послідовно вирішувати завдання щодо забезпечення прожиткового мінімуму для тих членів суспільства, які внаслідок стабілізаційної кризи виявилися відлученими від сфери трудової діяльності.

У цьому плані досить симптоматичною була поява “нової політичної економії” і зокрема “економічної теорії демократії” Ентоні Доунса, який звернувся до спадщини вже згаданого нами Й. Шумпетера. На відміну від “національної економії”, що займається переважно ринковою системою, “нова політична економія” звертається у своїх пошуках і до елементів інших можливих механізмів прийняття рішень. Цілком очевидно, що деполітизація ринкової демократії має об’єктивні межі з огляду на потреби комплексного розуміння проблем управління складними суспільними процесами. Адже політичний зміст групових інтересів нікуди не зникає, попри будь-яку містично досконалу термінологічну риторіку найвидатніших і найкрасномовніших економістів. За димовою завісою всесильного економічного детермінізму інколи ховаються досить тривіальні речі, які не потребують особливого обґрунтування і саме тому є у соціальному плані достатньо небезпечними для організаторів та учасників необґрунтовано виснажливих ринкових перегонів.

У середині 1990-х рр. Федеральний інститут східних та міжнародних досліджень (BIOST) увесь свій щорічник за 1994–1995 рр. присвятив аналізу болючих системних змін на сході європейського континенту. Ця збірка праць авторитетних німецьких дослідників мала достатньо символічну назву – “Між кризою та консолідацією”. Економічний розділ щорічника відкривався цікавою статтею Х. Х. Хьомана, присвяченою суттєвим аспектам та оціночним критеріям трансформації східноєвропейських економік. Як відзначив автор, у багатьох країнах регіону перетворення з часом втратили будь-яку керованість з боку держави і стали більше походити на спонтанний вибух. Це суттєво ускладнило реальні оцінки стану та перспектив економічної трансформації Східної Європи. Особливо ретельного врахування потребував тісний взаємозв’язок політичної та економічної трансформації. Як було наголошено, *зміни політичної системи у напрямку демократії мають бути підтримані економічними успіхами, які повинні позначитися на життєвому рівні населення і тим самим зробити для людей політично прийнятними трансформаційні перетворення*. Адже кожна успішна перебудова економічних відносин потребує, за словами Лешека Бальцеровича, т. зв. “політичного капіталу”, здатного забезпечити досягнення суспільного консенсусу щодо реформ [28, s. 189–190].

Схоже бачення ролі соціального фактору захищає і С. Рінк, торкаючись проблеми соціальних гарантій у трансформаційному процесі на теренах Росії. Як відзначила дослідниця, забезпечення відповідного рівня соціальної захищеності від наслідків макроекономічної стабілізації та структурних перетворень є ключовим завданням трансформації економіки, оскільки недостатність соціальних гарантій перешкоджає процесу перетворень, у той час як системна і послідовна соціальна політика здатна справити серйозний позитивний вплив на загальний суспільний розвиток. Особливу увагу потрібно приділяти таким болючим наслідкам трансформації як нова бідність, зростання безробіття, криза державних і локальних систем соціального забезпечення та охорони здоров’я. Зубожіння певних груп населення, як правило, зростає внаслідок падіння рівня доходів при одночасному зростанні цін у результаті економічного обвалу в усіх галузях. Одним з ключових чинників таких негативних процесів називається зависокий рівень безробіття. Зрозуміло, що потреба зміцнення системи соціальних гарантій помітно загострює проблему фінансування. Однак, без ліквідації вузьких місць у сфері соціального розвитку й зняття існуючої соціальної напруги реформи не будуть сприйняті й тим більше підтримані населенням. Дослідниця вважає, що коли у перетвореннях не бере участі більшість населення, вони приречені на поразку [29, s. 256–265].

На думку лібералів, відкриття ринків для міжнародної конкуренції робить приховану неефективність виробництва очевидною. Внаслідок вимушеної санації закривається значна кількість підприємств, що призводить до зростання рівня безробіття. Погіршується загальна ситуація у сфері зайнятості й споживання. Соціальні негаразди у період стабілізаційної кризи суттєво впливають на сприйняття населенням проголошеного курсу реформ. У переважній більшості людей складається враження, що лібералізація лише погіршує й без того складні

умови їхнього існування. У політичній площині це, в свою чергу, викликає уповільнення реальних трансформаційних процесів [30, s. 71–72].

Збереження історично сформованого європейського балансу демократії у процесі розширення ЄС не лише залишилося актуальним, а й навіть радикально загострилося. Наприкінці 1990-х рр. професор Байройтського університету (ФРН) П. Оберендер, у спеціально орієнтованій на Україну колективній праці, слушно наголошував на тому, що на етапі трансформації важливо попередити зловживання запровадженим демократичним механізмом й уникнути фактичного вихолощення глибинного змісту цієї форми організації суспільних відносин. Уникнути дискредитації демократичних ідеалів можна лише дотримуючись певних правил. До сфери таких правил дослідник, зокрема, відніс жорстке дотримання принципу чіткого поділу основних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Такий поділ залишається передумовою збереження, принаймні, мінімальних стандартів свободи громадян, у тому числі й економічної. Для цього органи державної влади мають жорстко дотримуватися конституції. Адже саме у конституції і зафіксовані як поділ гілок влади, так і гарантії основних прав і свобод особистості. На цій базі й вибудовуються дієздатні секторальні організаційні структури. Якщо державні органи не дотримуватимуться конституційних вимог, трансформація не матиме шансів на успішну реалізацію. Економічна підсистема ринкового господарства передбачає демократію як політичну підсистему. Демократія і ринкове господарство мають одну мету – найоптимальніше задоволення потреб громадян в умовах мирного врегулювання об'єктивно існуючого конфлікту інтересів. Важливим інструментом в арсеналі обох зазначених типів секторальної суспільної організації називається політична та економічна конкуренція, що сама є наслідком створення відповідних рамкових умов. Відповідно, успішна трансформація потребує часу і передбачає ретельно вивірену й достатньо раціональну суспільну технологію. На думку П. Оберендера, ситуація в Україні потребувала й потребує, перш за все, трансформації свідомості. Дуже важливо визнати і сприйняти на суспільному рівні ту істину, що рівень західного добробуту не може бути досягнутий негайно, що для “подолання наслідків соціалізму” знадобиться щонайменше одне покоління громадян. Допомога з боку західних держав не повинна сприйматися як зобов'язання Заходу повністю проводити й оплачувати українську трансформацію. Українці повинні усвідомлювати свою особисту відповідальність за трансформаційні процеси. Вони, насамперед, мають допомогти самі собі. Захід покликаний лише підтримувати їхні зусилля [31, s.16–17].

Європа давно пройшла подібний шлях оновлення суспільної свідомості. Прикладом тверезого розуміння пріоритетів і, водночас, не менш яскравим проявом функціональної спрямованості балансу європейської демократії може слугувати європейський досвід розвитку підприємництва та відповідні кроки в галузі споживання і захисту прав споживача в умовах стимулювання повноцінної конкуренції. Для українців ця проблематика виглядає особливо значимою як із урахуванням потреб подальшого оздоровлення внутрішньої ситуації, так і з огляду на необхідність адекватного визначення свого місця у системі загальноєвропейського поділу праці. Однак, конкурентоспроможність кожної нації у євроінтеграційному процесі має і потужну гуманітарну складову, що безумовно покладає особливу відповідальність на наукову спільноту в цілому й на істориків, зокрема. Вітчизняна наука має бути своєрідним інтелектуальним гарантом чесної конкуренції в усіх ключових сферах людського життя і оперативно реагувати на прояви нерівності шансів. Без такого наукового супроводу й за надмірної любові до веберівської позаоціночності, пострадянську демократію може очікувати така ж сама сумна доля, як і міжвоєнну німецьку демократію часів зростання політичного авторитету об'єктивіста М. Вебера. Зрештою, ціннісна парадигма не повинна заявляти про себе час від часу, а має залишатися постійно діючим чинником міжлюдської комунікації. У процесі реалістичної самооцінки й формується життєздатна історична суб'єктність.

Список використаних джерел

1. *Гуревич А. Я.* Историк конца XX века в поисках метода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gurevich01.html
2. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности. – М.: “Лабиринт”, 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://philosophy.ru/library/mmk/knir/mam_rat.html
3. *Стетин В. С.* Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопросы философии. – 1989. – №10. – С. 3–18 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rozova.net/materials/VSSStepin_Nauchnoe_poznanie_i_cennosti_tehnogennoy_civilizacii.pdf
4. Див.: *Экшутт С. А.* Проблема поиска исторической альтернативы (опыт историсофского осмысления движения декабристов): Дисс. докт. филос. наук. – М., 1995; *Гребениченко С. Ф.* Технология обнаружения ситуаций альтернативности в процессах исторической эволюции. – М., 1995; *Левандовский М. И.* Модели синергетики в исследованиях по социальной истории России конца XIX – начала XX вв.: Дисс. канд. ист. наук. – М., 1999; *Савельева И. М., Полетаев А. В.* История и время. В поисках утраченного. – М., 1997. – С. 647–654; *Бочаров А. В.* Использование категорий “возможность” и “вероятность” в историческом познании // Методологические и историографические вопросы исторической науки: Сб. статей / Отв. ред. Б. Г. Могильницкий. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2001. – Вып. 26. – С. 24–45; *Бочаров А. В.* Проблема альтернативности в истории: традиционные и нетрадиционные подходы // Историческое знание и интеллектуальная культура. Ч. 1. Материалы научной конференции. Москва, 4–6 декабря 2001. – М.: ИВИ РАН, 2001. – С. 28–33.
5. Див. *Виступ Президента України Л. Д. Кучми у Верховній Раді України у зв'язку із щорічним Посланням Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”* [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.gov.ua/> ...17.04.03.
6. Див. *Послання Президента України до Верховної Ради України. “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки”*. – К., 2002. – С. 21–22.
7. *Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2013 році. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України*. – К., 2013. – С. 149–184 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Poslannia_2013-c7954.pdf
8. *Швіммер В.* Передне слово / Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Офіційне видання. – К., 2000. – С. 9.
9. *Михайленко А. Н.* Содружество Независимых Государств: проблемы и перспективы. – М., 2001.
10. *Турроу, Лестер К.* Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир. – Новосибирск, 1999.
11. *Schumpeter, Joseph A.* Aufsätze zur Wirtschaftspolitik. Hrsg. U. Eingeleitet von Wolfgang F. Stolper u. Christian Seidl. – Tübingen, 1985.
12. *Эразм Роттердамский.* Похвала Глупости / Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 33. – М., 1971.
13. *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) – К., 2000. – С. 337.
14. *Weber, Max.* Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland. Zur politischen Kritik des Beamtentums und Parteiwesens / Max Weber, Studienausgabe, Abt. I, Bd.15, Zur Politik im Weltkrieg. Schriften und Reden 1914–1918, hrsg. von W. J. Mommsen u. G. Hübinger. – Tübingen, 1988. – S. 235.
15. *James Bryce, Moderne Demokratien*, Bd.1, Allgemeine Einleitung. Europäische Demokratien, München. 1923, S.III / Zit. nach Lieber H.-J. (Hrsg.) Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 1993. – S. 700–701.
16. *Klein E.* Die Durchsetzung liberaler Marktwirtschaften – ein Evolutionsautomatismus? / Zwischen Krise und Konsolidierung. Geforderter Systemwechsel im Osten Europas. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Jahrbuch 1994/95. Carl Hanser Verlag, München/Wien, 1995. (430 S.) – S. 19–32.
17. *Politische oder soziale Demokratie.* Ein Beitrag zur sozialistischen Erziehung. Von Max Adler. Berlin, 1926. / Max Adler. Ausgewelte Schriften. Herausgegeben von Alfred Pfäbian und Norbert Leser. ÖBV. Wien. 1981. – S. 176–216.
18. *Lenk Kurt.* Probleme der Demokratie / Lieber H.-J. (Hrsg.) Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 1993. – S. 933–986.
19. *Фишер С., Дорнбуи Р., Шмалензи Р.* Экономика / Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело, 1999. – С. 179.
20. *Макконел К. Р., Брю С. Л.* Экономика: принципы, проблемы и политика / Пер. с англ. 11-го изд. – К.: Хагар-Демос, 1993. – (758 с.) – С. 88–89.
21. *Song, Xinyu.* Prinzipien und Strategien der institutionellen Reform. Zur Transformation sozialistischer Wirtschaftssysteme in eine Marktwirtschaft. Köln, 1992. – S. 4.
22. *Квиспель Г. К.* Группы, общественные отношения и менталитет в Западной Европе в XV–XVIII вв. / От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. – М., 1998.
23. *Perger W. A.* Vom Elend der Reformen. Die Modernisierung der Demokratie als Schlüsselaufgabe der politischen Eliten / Die Fortschrittsmacher – Eliten und ihre gesellschaftliche Relevanz im 21. Jahrhundert / Feltl G. (Hg.) – Wien, 2002. – S. 125–128.
24. *Crespo, Enrique Baron.* Europa als demokratische Herausforderung: Kein funktionsfähiger EG-Binnenmarkt ohne starkes Parlament / Das Europäische Parlament im dynamischen Integrationsprozess: Auf der Suche nach einem zeitgemäßen Leitbild / Inst. Für Europ. Politik (IEP) / Schmuck O., Wessels W. (Hrsg.). – Bonn: Europa Union Verlag, 1989. – S. 19–30.
25. *Weiler, Joseph H. H.* Europäisches Parlament, europäische Integration, Demokratie und Legitimität / Das Europäische Parlament im dynamischen Integrationsprozess: Auf der Suche nach einem zeitgemäßen Leitbild. Inst. Für Europ. Politik (IEP). Schmuck O., Wessels W. (Hrsg.). Bonn, Europa Union Verlag, 1989. – S. 83.
26. *Janning J.* Das Regierungssystem der “großen EU“ / Europäische Rundschau. – Wien, 2002, № 1. – S. 9–15.
27. *Vertrag von Amsterdam.* Texte des EU-Vertrages und des EG-Vertrages mit den deutschen Begleitgesetzen. – Bonn, 1999. – S. 9.
28. *Höhmann H.-H.* Marktwirtschaft ohne Alternative? Aspekte und Bewertungsmaßstäbe der osteuropäischen Wirtschaftstransformation / Zwischen Krise und Konsolidierung. Geforderter Systemwechsel im Osten Europas / Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Jahrbuch 1994/95. – München/Wien: Carl Hanser Verlag, 1995. – (430 S.) – S. 189–190.
29. *Rinck S.* Die unzureichende soziale Sicherung in Rußland: Ein Hemmschuh für die Transformation? / Ibidem. – S. 256–265.
30. *Karches T., Menke D.* Der Liberalismus als theoretische Grundlage der Systemtransformation – Nutzungsmöglichkeiten und Grenzen / Ibidem. – S. 71–72.
31. *Oberender P.* Interdependenz der Ordnungen im Prozeß der Transformation / Theorie und Praxis der Transformation von Wirtschaftssystemen / Peter Oberender (Hrsg.) unter mitw. v. Frank Daumann; Stefan Okruch. – Bayreuth: Verl. PCO, 1998. – S. 16–17.

Олег Горенко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОИСКИ ИСТОРИКА В КОНТЕКСТЕ РЕЦЕПЦИИ
ЕВРОПЕЙСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Статья посвящена принципиальным вопросам усиления взаимодействия историко-эпистемологической и аксиологической составляющих современной теории и методологии истории.

Ключевые слова: рациональность, реализм, межкультурный диалог, ценностные факторы истории, исторический источник.

Oleg Gorenko

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL SEARCHES HISTORIAN
IN THE CONTEXT OF RECEPTION EUROPEAN DEMOCRATIC TRADITION**

The article deals with the necessity to deepen historic-epistemological and axiological components of modern national research in the sphere of theory and methodology of history.

Key words: rationality, realism, intercultural dialogue, axiological factors of history, historical source.